

myself in its occult terrain!” Az igét lehet ugyan „logos”-nak fordítani, csak a kevésbé művelt angol olvasónak sejtelme sem lesz róla, hogy az micsoda, s mivel az eredetiben mindkét ige behatol valamibe, itt viszont ellentétes irányú az akció, a virágzás, illetve a lemerülés... hát igen, megint azok a fránya rímek. Amelyek még az egyébként sikerültnek mondható MEL-LÉKDAL-ban is problémát okoznak, amennyiben a „*Csobog a langyos víz. Fűrődj meg! / Ime a kendő, törülközz meg!*” meghatóan egyszerű sorai közül az elsőt ilyenformán alakítják: „*Warm water's running, there is a bath by and by!*”, ahol az utolsó szavak kizárólag azért kerültek a versbe, hogy a „dry”-ra rímeljenek.

Hasonló problémák adódnak a helyenként virtuóz rímekkel ékesített NAGYON FÁJ esetében is. Turnerék tartják magukat az A-A-B / C-C-B rímképlethez, így aztán a negyedik versszakban ilyen – enyhén szólva komikus – megoldásra kényszerülnek: „*everybody / seeks a woman, holds her; greedy, / loves till lips are pale with kneading*” (az én kiemelésem). Jó néhány versszakkal később a rímelés miatt „*a kisfiúk*”-ból „*Boys unlettered!*” lesz (a rím: „*shattered*”), és az erre következő hét versszak monoton „*nagyon fáj*” litániája az „*agony*” sorvégi ismétléssel minden esetben másképp alakul, vagyis: „*1. How I feel the agony. 2. How great the agony. 3. How deep the agony. 4. Know the agony*” – és így tovább. Ez a megoldás nem biztos, hogy a legjobb, mint ahogy azt sem egészen érti az eredetit ismerő olvasó, miért kellett a „*Néma halak / horgot kapjatok jég alatt*” sorokat ilyenformán átteni angolba: „*Fishes swimming, / hooked beneath the eyes, unscreaming...*”, ahol az „*eyes*” valóban hasonlít hangzásilag az „*ice*”-hoz, de a „*jég*” kihagyása gyengíti a kép tompa borzalmát.

Bár Turner és Ozsváth nem fordítják le az utolsó évek összes nagy versét, köztük a félelmetesen profetikus HA NEM SZORÍTSZ...-t, azok közt, amiket átültettek, vannak igen jól sikerültek (pl. a KÉSZ A LELETÁR vagy az IME, HÁT MEGLELTÉM HAZÁMAT), és mindent egybevetve elégedettek lehetünk vállalkozásuk eredményeivel. Vernon Watkins és Edwin Morgan mellett most már őket is számon kell tartanunk József Attila legtalálékonyabb és (keves kivétellel) leghűségesebb angol–amerikai fordítói között.

Gömöri György

A VALLÁSTÖRTÉNET MINT VALLÁSFILOZÓFIA

Gábor György: *A szentély és a vadak (Az emlékezés technikái). Zsidó vallástörténeti tanulmányok Új Mandátum, 2000. 308 oldal, 1680 Ft*

Lehet-e Magyarországon a szó szellemi és kulturális értelmében közepgenerációról beszélni? Vallástörténetben és vallásfilozófiában bizonyosan igen. Rugási Gyula, Tatár György és Gábor György úgy vallástörténészek, hogy egyúttal vallásfilozófusok, s úgy vallásfilozófusok, hogy egyúttal vallástörténészek is. Ez a műfaj, mi több, ez a megközelítés, melyben a nagyszabású történeti tudás filozófiai reflexióval és spekulációval párosul, alapozza meg e generáció érdeklődésének – persze többnyire nem konkrét mondandójának – rokonságát.

A filozófiai és történeti hajlam egységesítése a kultúrfilozófia vagy kultúrtörténet egyik sajátos vonása is. De azok, akiket említettem, nem művelődéstörténészek. A vallás, melyre reflektálnak – akár a zsidó, akár a keresztény vallásról van szó – számukra nem kulturális tényező, nem az úgynevezett műveltség része. Az üdvtörténet nem művelődéstörténet, pontosabban szólva a kultúra három fogalma közül egyik sem vonatkozatható teljesen rá. Mikor Radnóti Sándor a klasszikus fogalmának meghatározásában arra a következtetésre jut, hogy a BIBLIÁ-t nem lehet „klasszikusnak” nevezni, szintén erre a különbségre utal.

Persze van közvetett kapcsolat üdvtörténet és kultúra között. Így például Gábor György egy helyen, a megemlékezés ismétlésének bibliai parancsával kapcsolatban íráskultúráról beszél. De a Szentírás mint Írás nem kultúra. Akárhogyan értelmezzük is a kultúrát, minden értelmezés feltételezi annak történetiségét a szó szűkebb értelmében: az *örök* fogalma nem kulturális fogalom. Ha kulturális alkotásokról beszélünk, akkor emberek vagy embercsoportok alkotásáról értekezünk. Az üdvtörténet, azaz a BIBLIA szellemében elgondolt történelem is történelem, méghozzá egyúttal lineárisnak mondható, azaz nem ciklikus, de olyan történelem, mely a maga egészében nem írható le a kultúra terminusaiban. Ha íráskultúráról beszélünk, emberi alkotásról beszélünk. Persze az üdvtörténetben is szerepet játszanak

emberi alkotások – mondjuk Dávid zoltárai –, de jelentőségük nem önmagukban van, hanem az egészben betöltött szerepükben. Így a zsidó üdvtörténetben Isten maga ír. Isten feljegyez. Istennek van egy saját, titkos és láthatatlan könyve, melyből kitörli a bűnösöket. Ahogy Gábor írja: *„A zsidók – és későbbiekben a kereszténység – Istene valóban a történelem ura... hiszen uralkodik a legyőzhetetlenek hitt idő fölött, amennyiben emlékezik, mert feljegyez, s az írás... technikájával győzedelmeskedik a kegyetlen körforgás végtelen láncolatán... A kimondott szó nemcsak valósággá válik, hanem Isten uja írásba foglalja saját szavának teljességét... a prófétákkal táblára és könyvekbe íratja »bizonyosságul, hogy meglegyen a végső napig, örökre« (JESÁJA, 30.8.)»* A szent szövegeket Isten diktálja, a próféták Isten sugallatára beszélnek. Poussin híres festményén az angyal diktálja Máténak az evangéliumot. *Míg az üdvtörténet üdvtörténeti olvasata hermeneutika, az üdvtörténet kultúrtörténeti olvasata fordítás.*

Amit Gábor György – Foucault nyelvezetét használva – az emlékezés technikájának nevez, többek között az identitásképzés technikái közé is tartozik. Ebben a könyvben elsősorban a kollektív identitásképzés technikáiról van szó. A kifejezés – melyet jobb híján most én is elkezdtem használni – nagyon pontatlan. Egyrészt, mert a kollektív identitásképzés feltétele az egyéni identitásképzés. Gábor többször idézi a héber BIBLIA, a TALMUD, a HAGGADA unos-untalan hangoztatott felszólítását: emlékezzél meg az Egyiptomból való kivonulásról, s tanítsd meg fiadat, hogy ő is emlékezzék meg róla, majd a fiad fiai is. Minden egyes fiúnak külön kell megtanulnia emlékezni, minden egyes apának saját felelőssége, hogy a fiát megtanítsa emlékezni. Másrészt, mert a kollektív identitásképzésnek egészen különböző típusai vannak.

Bár Gábor – tárgyánál fogva – elsősorban az üdvtörténeti kollektív identitásképzésről szól, a mitológiai, továbbá ideológiai identitásképzés sajátos kérdései is megjelennek könyve szegelyein. Mondjuk az athéni vagy római identitásképzés mitológiai, de nem üdvtörténeti. A mitológiai identitásképzést a ciklikus történet-felfogás jellemzi. Minden római ifjú Romulus utódának tekintette magát, és betéve fújta Romulus és Remus történetét. Ugyanakkor – mint ezt Gábor is idézi – Róma nagyjai előre látták/tudták saját világuk elpusztulását, a ciklus

végét. Az ideológiai identitásképzés ezzel szemben modern eredetű, és a nemzetállamok kialakulásával válik általánossá. Gábor könyve az üdvtörténeti és az ideológiai identitásképző emlékezés elválását elsősorban nem a zsidó oldalon, tehát nem az énképben érzékelteti, hanem inkább a másképben, az antijudaizmus és antiszemitizmus választóvonalán.

Még egy megjegyzést fűznék a megemlékezésre való állandó felszólítás szerepéhez a kollektív emlékezetben. A megemlékezés bevésés. Az üdvtörténet fordulópontjait kell bevésni az emberek tudatába. A bevésés többféleképpen történhet. Egyrészt szóban, szóbeli tanításban. A szóra különben mindig szükség van. Szó, beszéd, élőbeszéd nélkül nincs tanítás. De a szóbeli tanítás az üdvtörténetben a bevésett emlék értelmezése. Az utóbbi lehet írás, lehet ábrázolás. Miután a tízparancsolat tiltja a képi ábrázolás minden formáját, a szóbeli értelmezés alapjául szolgáló emlékezetbe vésés szerepét a zsidóságnál elsősorban az írás játssza. Az írásba vésott szó az, amire emlékezni kell.

A zsidók örök-része – azaz tradíciója – a Szentírás, az örök-rész viszont ezerféleképpen érthető. Miután a zsidó vallásban nincs dogma, nincs Hiszekegy, a bevésott szavakat a bölcs rabbik különbözőképpen, gyakran egymásnak ellentmondóan értelmezik. Gábor – többek között – Hillél és Eliézer példáját említi, továbbá azt a késhegyig menő vitát, mely a Szentírás szó szerinti – literáris – és allegorikus értelmezése között folyt. Szemben a zsidósággal, a kereszténységben van doktrína, és ezért az írás interpretálása jóval kötöttebb, mint a zsidó vallás esetében. Viszont a kereszténységben létezik ábrázolás. Amit nem lehet megtenni szóban, azt meg lehet tenni képből. Maga a visszaemlékezés – hogy mire emlékezzünk vissza és hogyan – mindenekelőtt a „faragott képek” bemutatásával/felmutatásával történik. Thomas Cahill (DESIRE OF THE EVERLASTING HILLS című könyvében) arról ír, hogy amíg a római kivégzési mód, a keresztre feszítés, szokásos volt – egészen az ötödik század végéig! –, egyetlenegyszer sem ábrázolták Krisztust a keresztfán. A jelenet nem volt interpretálható, s így nem lehetett rá üdvtörténeti indíttatással emlékezni, visszaemlékezni sem. Mivel nem egy tényleges keresztre feszítésre kellett emlékezni, hanem a keresztre fe-

szítés üdvtörténeti képére. Köztudomású, hogy a keresztény felfogás Krisztus történetének képi ábrázolását a szegények bibliájának tekintette. Hozzáténném, hogy az üdvtörténetben nemcsak a múltat, hanem a jövőt, a próféciait, az Ígéretet is bevésik az emlékezetbe. Ahogy írásban, úgy képen is.

Gábor György könyve tanulmánygyűjtemény. A tanulmány azonban – az utószót helyettesítő rövid írás kivételével – könnyen olvashatók fejezeteknek is. A két rész alcíme hangsúlyozottan utal a közös mondandóra. Mindenütt emlékezetéről, megemlékezésről, identitásképző emlékezetéről vagy megemlékezésről van szó. Az első rész címe ÉNKÉP, a másodiké MÁSKÉP.

Az első rész tárgya az emlékezés/megemlékezés központi helye a zsidóság önanonosságának kialakulásában és megőrzésében. Mint már mondtam, mindvégig az üdvtörténeti emlékezésről van szó. A zsidó identitás vallási identitás. Gábor tanulmányai nem érintik a későbbi fejleményeket, nem beszélnek a zsidó felvilágosodást (a Halakhát) követő korról, amikor a zsidó önidentitás – emlékezés, megemlékezés – elhagyta, ha nem is egészen, az üdvtörténet bizonyosságot adó kikötőjét. Az énképről szóló első részben nem szerepel tehát ugyanennek az énképnek a dekonstruálása a szekularizáció idején és annak következtében. Ezt nem kritikailag mondom, hiszen Gábor tanulmányai a vallástörténetről, vallásfilozófiáról szólnak, míg a zsidóság énképének dekonstruálása nem vallásfilozófiai téma, vagy legalábbis látszólag nem az. A „látszólag nem az” megfogalmazás nem mond ellent annak a meggyőződésnek, hogy Gábornak igaza van, mert valóban nem az. De ha arra gondolunk, hogy Karl Löwithtől Michel Löwyig milyen sokan értelmezték úgy a radikális mozgalmakat kezdeményező vagy azokhoz csatlakozó zsidók messianisztikus szellemét vagy bibliai eredetű szótárát, mint a hagyományos zsidó megemlékezési és látnoki technikáknak nem egy zsidó, hanem egy másfajta – mondjuk proletár – identitás megalapozására szolgáló ideológiáját, talán még ez az utóélet is hozzátartozik a történethez.

Az énkép és a te/ti kép magától értetődően elválaszthatatlan egymástól. Így a zsidóság énképe is olyan történetekkel, emlékekkel, megemlékezésekkel stabilizálódik, mely a zsidóság-

got minden más néppel, mint bálványimádókkal, szembeállítja. Jan Assmann például az én-ti radikális szembeállítását a zsidóságtól, azaz a monoteizmustól keltezi, szembeállítva azt a politeizmus toleranciájával. Ez a gondolat csak egy vonatkozásban látszik számomra meggyőzőnek. Míg a politeista népek magukat etnikailag állították szembe más népekkel (például a hellének a barbárokkal), addig a zsidóság ezt nem etnikai, hanem vallási alapon tette. A választott nép gondolatát lehet fordítva is értelmezni, mint ez szokásos. Mondhatnánk, hogy azt sugallja, hogy nem fajilag-biológiailag vagyunk különbek, nem testi vagy szellemi tulajdonságaink, mint erő, hősiesség, okosság, ravaszság, szépség stb. tesz bennünket különlegessé, hanem, ahogy Gábor mondja, a *religio*, az Istenhez, a transzcendenshez való különleges viszonyunk. S ez nem a mi érdemünk, sőt, ahogy a zsidó BIBLIA nem győzi hangsúlyozni, mindig érdemtelennek bizonyulunk rá.

Van azonban mégis valami meggondolkoztató Assmann állításában. Azzal, hogy az azonosság a biológiai alapról a vallásra tolódik át, az *igazságra* fog vonatkozni. A hellén persze különbnek tartja magát a barbárnál, de nem állítja saját vallását, mint az igazit, más vallásokkal, mint hamis-hazug vallásokkal szembe. A zsidó, bár nem érzi magát különbnek a többi népnél, azonban éppen ezt állítja. S ezt állítja majd a keresztény is.

Gábor György kötetének második részében – a máskép elemzésekor – éppen azt fogjuk tapasztalni, hogy miképpen alkalmazza a kereszténység most ugyanazt a módszert a zsidóságra, mint a zsidóság annak idején a bálványimádókra vagy történetesen egy másfajta zsidó hitet vallókra, és miképpen fogja magát a zsidósággal szemben – mint az igazság letéteményese az igazságot elutasítókkal szemben – azonosítani-meghatározni. Gábor azokról a nehézségekről is beszél, melyek ebben a folyamatban a kereszténység számára felmerültek, olyan nehézségekről, melyekkel a zsidó önazonosulás nem találta magát szembe. Freudi kifejezéssel élve, melyet Gábor nem használ, de melyről mégis beszél, a kereszténységnek ennél a műveletnél sokkal több emléktapasztalatot kellett a tudat alá nyomnia, mint annak idején a zsidóságnak, s így nem csoda, hogy a későbbiekben komplexusok formájában kerülnek felszínre.

Gábor – könyve második részében – a kereszténységnek a zsidóságról alkotott képéről, annak alakulásáról beszél anélkül, hogy ezt a zsidóságnak a bálványimádókról alkotott képével összehasonlíttaná. De mivel én bevezettem egy freudi fogalmat, amikor komplexusról beszéltem, meg kell mondanom, hogy mire gondolok.

A zsidóság Egyetlen Istenét Igaz Istennek nevezte – minden más istent, a pogányok minden istenét (Baál nyomán) bálványimádónak. Egyetlen igazság van, ez minden mást kizár; szinkretizmusra vagy alkalmazkodásra mód sincs. Ugyanakkor a zsidó BIBLIA állandóan ismétli – s igen fontos az, hogy ismétli! –: Isten kiválasztott népe nem szűnt meg bálványokat imádni. Nemcsak ősanánk, Ráchel lopta el apja házi istenségeit, és ült rájuk – havivérzése idején –, hogy semmiképpen ne tudják rajta kapni a lopáson, de minden korszakban, egészen az utolsó prófétáig újra és újra felhangzik a vád, hogy Izrael fiai és lányai bálványokat imádnak, vagy hogy a biztonság kedvéért azoknak is áldozatot mutatnak be. Az abszolút ellentét – abszolút igazság és abszolút nem igazság szembeállítás – nem jelentette a bálványimádás gyakorlatának tudattalanba való szorítását. Mindig a felszínen maradt, Izrael fiai mindig gyakorolták. Ez az ábrázolás nagyon megfelel a zsidó BIBLIA realiztikus antropológiájának. A legnagyobb próféták is megszegik a tízparancsolatot, és egyikük-másikuk nem is egyszer. Teszem azt, Mózes embertől, paráználkodik, és dühében összetöri az Isten ujjával írt kőtáblát. De akik parancsot szegnek, tudják, hogy ezt tették, s hogy helyre kell hozniuk vétküket vagy bűnüket, bűnbánattal, bocsánatkéréssel és a jó megcselekedésével. Az az evangéliumi történet, melyben Péter háromszor tagadja meg Mesterét, mielőtt a kakas egyet kukorékolna volna, s aki ezzel együtt és ennek ellenére az a szikla marad, melyre Krisztus egyháza felépül, nagyon is a zsidó BIBLIA hagyományában gyökerezik.

Itt visszatérek Gábor György történetére. Ő arról beszél, hogy a kereszténységnek a zsidósághoz való viszonya egészen másként alakult.

Az alapállás ugyanaz volt, mint a zsidóságnak a bálványimádókhöz való viszonya esetében. A kereszténység saját hitét, mint az abszolút igazságot állította a zsidóság hitével, mint az abszolút tévedéssel szembe. Megint csak

nem volt lehetőség szinkretizmusra. Minden alkalmazkodás ki volt zárva. Vagy-vagy.

A különbség azonban igen nagy volt. A kereszténység a zsidóságból jött létre, Jézus zsidó volt, méghozzá jó zsidó. Zsidó volt Péter és Pál is. Ettől még úgy lehetett volna kezelni a zsidó BIBLIÁ-t, mint Mózes az aranyborjút. De a kereszténység születésének idején egy magát újnak mondó vallásnak nem volt vonzóereje. A kereszténységnek igazolnia kellett ősi mivoltát, s ezt csak úgy tehetette, hogy elfogadta a zsidó BIBLIÁ-t. Megalkotta tehát a két szövetség, az ószövetség és újszövetség mítoszát, melyben az új a régít hatálytalanítja, de úgy, hogy a régít, mint őst, mégis magához számítja. Gábor részletesen elemzi – a keresztény atyák írásaitól kezdve egészen a középkor végéig – ennek a döntésnek következményeit. Az egész héber BIBLIÁ-t úgy kellett interpretálni, mintha mindaz, ami benne szépként és jóként van ábrázolva, voltaképpen már a kereszténységre vonatkozott volna, és mindaz, ami rútnak, bűnösnek, az pedig a zsidóságra. Így a kereszténység volt Ábel, a zsidóság Káin, a kereszténység volt Ráchel, a zsidóság Lea, a kereszténység volt Jákob, a zsidóság Ezsau. Ez az értelmezés oda vezetett, hogy a zsidóságot még a nevével is megfosztották. Izrael nem volt Izrael, az egyház volt az igazi Izrael, míg a zsidóság voltaképpen az igazi Izrael ellensége. Az egyház volt Isten kiválasztottja, míg a zsidóság – mely nem is zsidó – a Sátáné. Ezzel a kora középkori és középkori antijudaizmus a zsidóságot énjétől, azaz identitásától fosztotta meg. Ugyanakkor azonosította egy mással, azaz az Ellenséggel, a Sátánnal, az Antikrisztussal. A zsidók okozták a járványokat, szüzek vérért itták, ők fertőzték meg a kutakat stb. Az a pusztító és örült szenvedély, az a gyűlölet, mely keresztülsüt a Gábor által prezentált szövegidézeten, szerintem csak egy tudat alatti gőzkazánból meríthette kifogyhatatlannak tűnő energiáit. Azt a gondolatot kellett elnyomni, hogy a kereszténység megalapítói zsidók voltak; a keresztény vallás zsidó eredetét kellett eltüntetni-elhazudni. Mindaz történik itt, ami a zsidó/bálványimádó viszonyban sosem történt meg. Mondjuk a zsidó üdvtörténetben nem volt probléma, hogy az ősanák közül igen sok volt a nem zsidó. De nem ez volt igazán fontos, hanem annak a ténynek a tudat felszínén való állandó megjelenése és ismétlése,

hogy a zsidók mindig és folytonosan visszaestek a bálványimádásba. Ismétlem, a bálványimádás fürtelem volt, de nem tagadta le senki, hogy jóra hivatott emberek újra és újra beleestek ebbe a fürtelembe. Továbbá kialakult az a hit, hogy az idők végén mindenki el fogja fogadni az igazságot, s hogy ezt a folyamatot nem lehet siettetni. Elég, ha az ember öröze maradjon az igazságnak.

Ha Gábor történetét olvassuk, kétségtelennek látszik, hogy az antijudaizmus, a zsidó képének, mint a másíknak a diabolizálása az alapvető. De a fővonal mellett van egy mellékvonal is. S úgy hiszem, hogy – a jelen számára – ennek a mellékvonalnak van nagyobb jelentősége.

Él ugyanis és folyamatosan jelen van a kereszténységben a zsidóságnak, mint a másíknak egy az előbbítől egészen eltérő képe. Mint ha két egészen eltérő zsidóságemlék élt volna a kereszténység tudatában. Ez a másík másképp Gábor szerint már Jeromosnál és Órigenésznél jelen van. Szent Jeromos és Órigenész kitűnő hébertudásukkal kivételt képeztek az atyák között. Érdekes, ahogy Gábor bemutatja az olvasónak a nyelv fontosságát. Akik a héber BIBLIA-t héberül olvasni tudták, azok sokkal kevésbé voltak hajlamosak sztereotípiákban gondolkodni, azok jóval differenciáltabb képet alkottak a zsidóságról, a másíkról. A héberül nem tudó Justinianus zsidóságképében könnyű tetten érni a projekciót. Akaratlanul is felteszem magamnak a kérdést, hogy nem fordítva van-e ez, legalábbis a középkori gondolkodók esetében. Nem arról van-e szó, hogy éppen a szabadabban gondolkozók, azok, akik saját vallásuk kereteit meg nem haladva nyitottak maradtak a másík iránt, akiknél a tudásvágy és kíváncsiság fontosabb volt az öngazolásnál, tartották fontosnak, hogy megtanuljanak azon a nyelven olvasni, mely nyelvet hittestvéreik a Sátántól eredeztették. Hiszen többen, akik nem is tudtak héberül – mint Szent Tamás –, említettek héber forrásokat – mondjuk éppen Jeromos nyomán –, és fontosnak tartották, hogy kortársi vagy őket megelőző zsidó szerzőkre elismerőleg hivatkozzanak. Náluk nem működik a tudat alá nyomott gőzkazán, nekik nincsenek komplexusaik. Ők a szó szélesebb értelmében, nem a modern racionalizmus értelmében racionalisták. Ismerni akarják azt, amiről beszélnek.

A középkorban kialakult egy gondolkodói elit. Filozófusokról van szó, akik szemmel láthatóan nyitottabb elméjük voltak a többiekénél. Többek között azokról a filozófusokról, akiket Sirat A ZSIDÓ FILOZÓFIA A KÖZÉPKORBAN című könyvéből magyarul is megismerhetünk. Gábor szerint azok, akiket efféle nyitottság jellemzett, inkább hajlottak a héber BIBLIA literáris, mint allegorikus értelmezésére. Ezek között a teológusok/tudósok/filozófusok között voltak olyanok is, mint Roger Bacon, aki szerint minden tudomány a bibliai héber nyelven fejeződött ki először. „A XII. századtól a kereszténység növekvő érdeklődéssel fordult a zsidóság múltja, bibliai hagyományai, kultúrája, bölcsellete és szent nyelve felé... s a választott nép tanulmányozása egyes keresztény teológusok számára mondhatni divatjelenséggé változott” – írja Gábor György.

A populáris, szélesen elterjedt antijudaizmus és a zsidóságot, a zsidó BIBLIA-t megértő – hadd mondjam ki – előkelő, mert arisztokratikusnak mondható ökumenizmus egyidejű volt. Igaz, nem egyformán sokáig tartott. A zsidók Spanyolországból való kiűzetése során és után az antijudaizmus rasszista vonásokkal párosult, valami történt tehát, ami a XII. és XIII. században még lehetetlennek látszott. A rasszizmus megjelenése idején a középkori filozófia már alkonyát élte. De joggal lát Gábor György ebben az évszázadokig tartó történelmi epizódban valami alapvetően példaszerűt. Mikor ezt írja: „A héber nyelv és a zsidó kultúra iránti érdeklődés – túl annak teológiai tudományos hozadékán – igazából a zsidó-keresztény kapcsolatokban gyümölcsözőtt: a zsinagóga és az egyház – még ha kevesek számára is – szellemi értelemben megfert egymás mellett. Kettejük útja más irányban haladt tovább, de az út elején (ki tudja, talán legvégén) az egymásba vetett tekintet ismerőse lel a másíkban... Az emlékezés nem burkolódhat a felejtés homályába. A hosszú peregrináció tiszta emlékképeket kíván.” Nos, én fontosnak tartom e korszak zsidó-keresztény/mozlim párbeszédének elméleti-filozófiai hozadékát is. De Gábor könyvében – mint erről már volt szó – nem ez a fő kérdés, hanem az emlékezés és a felejtés. Az antijudaista gyűlölködésben egymást fölülmúló vadak – vadak, mert ők azok, akik a szentélyt megszentelték – voltaképpen nem emlékeznek. Az emlékezés elfojtásából fakadó sémákat ismétlik, a felejtésre emlékeznek. Az emlékkép a tudat alá kerül, a komplexus ma-

rad felszínén, melynek ismétlése kényszerselekvés. Ez a gyűlölet öntápláló. Velük szemben állnak azok a kevesek, akik emlékeznek, mert emlékezni akarnak. Nem saját üdvtörténeti igazságukat hajítják ki az ablakon, hiszen mindenki ragaszkodik saját igazságához, melyet a hit gesztusával elfogadott, de maguk és mások összeegyeztethetetlen igazságában mégis a közöset keresik. És mi a közös? A nyelv. Nem a héber nyelvre, hanem a filozófia nyelvére gondolok. A középkori filozófia nyelve közös nyelv volt, melyben az én és a másik megmaradt énné és másná, de az én a másikban mégis felismerte önmagát, az embert, aki az igazságot szereti. A filozófia közös nyelve a kérdések közös nyelve. Az ezekre adott válaszok különbsége nem akadályozta meg a kérdezőket, hogy egymás szemébe nézzenek.

Nem szakmai büszkeség ismételteti meg velem, hogy akkor, a középkorban, azok, akik a másik megismerésére törekedtek, filozófiai kérdéseket tettek fel, hiszen a filozófus is lehet gyűlölködő, előítéletes és primitív. Csak leírom azt, amit látok: a metafizika nyelve hozta annak idején közel egymáshoz az Egyházat és a Zsinagógát. Kevesen voltak, s ebben az értelemben valóban arisztokraták. Hogy Nietzschevel szóljak: nem volt bennük ressentiment.

Gábor György, mint mondom, nem sokat beszél pszichológiáról. A tudatos emlékezés, nem a tudattalan könyvének elsődleges tárgya. De a tudatos emlékezés is lehet akaratlan. Valami beugrik az emlékezetbe, amin az ember sosem gondolkozott. Mikor Gábor György könyvének történeteit olvassuk – vagy mikor hasonló történeteket olvasunk –, néha az a benyomásunk támad, mintha a XII–XIII. század teológusai-filozófusai jobban értettek volna ahhoz, hogy a másik felé forduljanak, mint felvilágosult utódaik. Talán többféle fajtája van a felvilágosodásnak. Talán, ha egy ember hisz a maga hite abszolút igazságában, és mégis tud a mással közös nyelven, a kérdések nyelvén beszélni, s ugyanakkor nem pusztán a másik igazságát, hanem identitását, azaz emlékeit is képes tiszteletben tartani, talán ez is felvilágosodás.

Heller Ágnes

AZ OLVASHATATLANSÁG ALLEGÓRIÁI

Paul de Man és az olvasástörténet

*Paul de Man: Az olvasás allegóriái. Figurális nyelv
Rousseau, Nietzsche, Rilke és Proust műveiben
Fordította Fogarasi György
DeKON-KÖNYVEK, Irodalmi és interpretációs
sorozat, 17.*

*Ictus Kiadó és JATE Irodalomelméleti Csoport,
Szeged, 1999. 430 oldal, 1200 Ft*

*Guglielmo Cavallo és Roger Chartier (szerk.):
Az olvasás kultúrtörténete a nyugati világban
Fordította Sajó Tamás
Balassi Kiadó, 2000. 420 oldal, 3500 Ft*

Az olvasástörténet – és nyomában az irodalomtörténet egyik ága – különös jelentőséget tulajdonít a szövegek fizikai jellemzőinek. Anthony Grafton például A HUMANISTA OLVASÁS című tanulmányában Machiavelli kétfajta olvasási szokásából von le következtetéseket: a természetben klasszikus költők zsebkönyvkiadásainak élvezetében merült el (Aldus Manutius velencei nyomdájának octavo méretű aldináiban), dolgozószobájában pedig történeszek, filozófusok nagyalakú – in-folio és quarto – kiadásait tanulmányozta. Roger Chartier ama megközelítés érvényességét hangsúlyozza, „amely magukból a nyomtatott tárgyakból kiindulva igyekszik rekonstruálni egyfelől az általuk hordozott szövegek kategóriáit, másfelől a kiadók által feltételezett olvasóközönséget” („NÉPT” OLVASÓK, „NÉPSZERŰ” OLVASMÁNYOK A RENESZÁNSZTÓL A KLASZSZICIZMUSIG, AZ OLVASÁS KULTÚRTÖRTÉNETE..., 316.). Az elmúlt évszázad kiadási szokásai alapján bárki szaporíthatja a példákat (és bonyolíthatja a problémát); elgondolkozhat a könyvek „olcsó” vagy luxuskiadásának, illusztrált vagy felvilágosító, irodalmi vagy tudományos célból jegyzetelt, elő- vagy utószavazott, sorozatba illesztett voltak, betűtípusának és betűnagyságának funkcióin. Meggondolhatja például, hogy az értékelés és a befogadói elvárások milyen változását jelentheti a nyers, laikonikus amerikai detektívregény atyamesterének, Raymond Chandlernek megjelenése a